

בגרמניה

לאבא. סיפרתי לו שאני אמור לנסוע לעבודה בגרמניה. בירכנו זה את זה ובכך הסתיים הקשר בנו. כשהייתי כבר בגרמניה כתבו לי מכרים יהודים שהסתתרו בווארשה, כי ה"שופ" של טבנס הועבר לפוניהטוב, אך אחרי זמן מה כל עובדי ה"שופ" הועברו משם למקום "בלתי ידוע". מאבא לא שמעתי יותר.

כעבור יומיים של שהיה בדירת הריכוז הובלנו במכונית לרכבת שנסעה לגרמניה. נסענו בנוחות, בקרונות מחלקה שניה, עם מושבים מרופדים, ודאגו לנו יפה למזון ושתיה. בקרון בו נסעתי היו גם נשים - אמא ובתה, נערה כבת 18. ניסיתי לפלרטט קצת עם הבת ויצאנו אל הפלטפורמה הפתוחה שבקצה הקרון הנוסע. היה ליל ירח רומנטי ואנו ניהלנו שיחה על העולם הטוב והעולם הרע, המלא זוועות, וכך משום מה הגענו לרמזים על גירוש יהודים. היה לי ברור ששתי אלה הן יהודיות המסתתרות כמוני, למרות שאסור היה לנו להתוודות בכך במפורש. אני מניח שגם הן חשבו שאני יהודי, אך לא היו בטוחות בכך, כי יכולתי הרי להיות גם סוכן מושתל. אינני יודע מה קרה להן בהמשך. נפרדנו בסוף הנסיעה, בעיר שְטֶרְגֶרְד, אבל כעבור מספר חודשים ראיתי אותן עוברות במקום כלשהו ברכבת, ונפנפנו זה לזה לשלום.

כעבור כמה עשרות שעות נסיעה הרכבת הגיעה לעיר שְטֶרְגֶרְד, בצפון מזרח גרמניה.

שטרגרד היא עיר לא גדולה, מרוחקת כ-20 ק"מ משְטֶטְטִין, שהיא עיר נמל הגדולה, על שפת הים הבלטי. היום שתיהן שייכות לפולין. היום יש בשטרגרד כ-50 אלף תושבים וכנראה גם אז גודלה לא היה שונה. אני מכיר ממנה בעיקר את אזור תחנת הרכבת, משרד מרשם התושבים ושני בתי חולים, אבל על זה מאוחר יותר.

כשירדנו מהרכבת שהביאה אותנו מפולין, כיוונו את

תהליך הקבלה היה די מהיר. הייתי, כפי שקראו לי אחר-כך בלעג "מתנדב לעבודות כפיה" Freiwilliger Zwangsarbeiter. הפקיד שרשם אותי כמתנדב ביקש לדעת לאיזה אזור אני רוצה להגיע ולאיזה עבודה. הסברתי שהאיזור לא חשוב לי אבל חשוב לי לעבוד בחקלאות. זאת, כי הבנתי כי עבודות במשק חקלאי אולי קשה יותר אך התנאים הכלליים והתזונה טובים יותר. אחרי רשום עברתי בדיקה רפואית שטחית למדי והופנית למקום ריכוז בשכונה פְּרֶג - הגדה הימנית של נהר ויסלה. הריכוז היה בדירה גדולה, בה גרו כעשרה מתנדבים כמוני. שהינו שם יומיים, עד למועד הנסיעה לגרמניה, אך היינו חופשיים ללכת לכל מקום, ולהסתובב בעיר. מאחר והיה כבר בידי מסמך המעיד כי אני יוצא לעבודה בגרמניה, הסתובבתי בעיר ביתר בטחון.

באותם הימים התחיל המרד בגטו הגדול. הגרמנים היו עצבניים מאד ומכוניות צבא התרוצצו מסביב לחומת הגטו. מתוך סקרנות הלכתי ביחד עם עוד מתנדב כמוני לראות מה קורה שם. ראינו שהאזור בתוך חומות הגטו "הגדול", או מה שנשאר ממנו אחרי הגירוש, עטוף בעשן שחור. מחוץ לחומה ראינו גם תותחים גרמניים קלים המתכוננים לירי. חזרנו מהר לריכוז בפרג.

בגטו "הקטן" היה שקט. מטלפון ציבורי התקשרתי

כולנו למתקן סמוך, לטיפול ראשוני. הטיפול כלל מקלחת יסודית, גילוח הראש, צילום ורישום. גילוח הראש היה בשבילי אחד החוויות הקשות. עשה זאת ספר אוקראיני, אשר דיבר פולנית במבטא מזרח פולין מובהק. הוא הושיב אותי מול ראי ובמכונה חשמלית גדולה הוריד לי, ראשית כל, פס שערות במרכז

הגולגולת. ההמשך היה כבר פחות קשה בשבילי. הוא סיים את הגילוח תוך דקותיים. אינני יודע האם בדומה עשו גם לנשים שהיו בינינו. כל אחד קיבל שלט עם מספר גדול שהודבק על החזה ועם מספר זה הצטלמנו. התמונה הודבקה אחר-כך בתעודה שהונפקה לנו מאוחר יותר. תמונה זו נמצאת איפה שהוא בין חפצי עד היום, אך אינני מצליח לאתר אותה.

אחרי הרשום הובלנו למגרש גדול, אליו באו ה"מעסיקים" שלנו לעתיד, בעיקר חקלאים מהסביבה. הם הסתובבו בינינו ובחרו את העובדים הנראים להם. כך תיארתי לעצמי שוק עבדים מאגדות המזרח, בו כל אחד בוחר לו את העבד הנראה לו, בוחן את מראהו ואת שרירי ידיו ורגליו. אני נקראתי על ידי גבר גרמני חסון, כבן חמישים, בכובע שרד. הדבר נראה לי מוזר וכששאלתי לאיזה עבודה מובילים אותי, אמר לי - לרכבת. לשווא טענתי שאני מתנדב לעבודות בחקלאות. הובלתי, עם עוד כתריסר בחורים בגילי ומבוגרים קצת יותר, לתחנת

הרכבת.

בתחנה הוכנסנו לאולם גדול, בו משני הצדדים עמדו מיטות קומתיים. צד אחד היה תפוס על ידי ה"ותיקים" - פולנים ששהו שם כבר זמן מה. היו אלה אנשים שנתפסו על ידי גרמנים במקומות שונים בפולין והובלו בכפיה לעבודה בגרמניה. אל הצד השני של האולם הופנינו אנו - החדשים. במקום הזה שהייתי מספר חודשים. באופן מוחלט אינני יכול לזכור כיצד התנהלו החיים שלנו מחוץ לעבודה. כיצד אכלנו, איפה התרחצנו ומה עשינו בזמן הפנוי, אך רוב הזמן לא יצאנו מתחום תחנת הרכבת. כל אחד מאתנו קיבל פיסת בד בגודל כארבעה על ארבעה סנטימטר ועליה אות P גדולה על רקע צהוב. זה היה הסימן של עובד זר - פולני. סימן זה במשך הזמן התכסה אצלי בפיח והתמזג עם יתר הבגד, כך שאפילו אחרי כביסה כמעט ולא ניתן היה לזהותו, אבל איש לא העיר לי על כך.

אחד הדברים המוזרים שנראים לי במבט לאחור, הוא המצב החברתי בקבוצה. למרות שגרנו ביחד, עבדנו ביחד ואכלנו ביחד, הייתה הפרדה חברתית ברורה בין הפועלים הותיקים והחדשים. למרות שהיינו כולנו בטווח גילאים זהה - בין 18 ל-40 בערך, הוותיקים שמרו על "ייחודם", כעין אצילות של וותק, ולא היה בין הקבוצות קשר חברתי ממש.

עבדנו בעיקר בסבלות. תחנת שטרגרד קישרה בין הרכבת הארצית הגרמנית בעלת רוחב פסים סטנדרטי לבין רכבת אזורית, בעלת רוחב פסים צר. לכן היה צריך להעביר את הסחורות מהקרונות של מערכת אחת לשנייה. תפקידנו היה להעביר שקי בטון ושקי דשן כימי,

פחם, תפוחי אדמה או תבואה בתפזורת ועוד. לעבודה כזו נדרשו שני עובדים כשהעברנו סחורות מהקרונו הקטנים של הרכבת האזורית לקרונות גדולים יותר של הרכבת הארצית, ושלושה או ארבע עובדים כשהעברה הייתה בכון הפוך, כי אז היה יותר מקום בפתח הקרון. בהתאם לסוג המטען העבודה יכלה להמשך שעה עד שלוש שעות. היא לא הייתה רצופה ונקראנו אליה לפי הצורך, כך שכמעט כל הזמן שלושה או ארבעה מאתנו ישבו באולם המגורים, ללא מעש.

עבדנו גם בתיקון המסילה. לשם כך יצאה מהתחנה אל מקום התיקון רכבת מיוחדת עם קרונות מלאי חצץ, אותו פירקנו על המסילה, בין הפסים ומהצדדים. אחר-כך סחבנו קורות עץ והשחלנו אותם תחת הפסים. אזי הגיע בעל מקצוע מיוחד, שקבע את הפסים אל הקורות במסמרי הענק. בסוף היינו צריכים להדק את החצץ במין מכושים מיוחדים. הייתה זו עבודה משונה. בדרך כלל צוות הידוק כלל שני גרמנים ושני פולנים. את ההידוק צריך היה לעשות בקצב אחיד ומוגדר, שלגרמנים היה כאילו בדם, ולנו - זר לחלוטין. למרות שחברים לעבודה הגרמנים ניסו ללמד אותנו בעזרת ספירה ושירה - את המקצוע הזה לא הצלחתי ללמוד.

כשלא הובלנו חצץ, נסענו למקום העבודה ברכב מיוחד, כעין קרונית פתוחה קטנה, בעלת שני ספסלים ומונעת ידנית. במרכז הקרונית הותקנו שני מנופים גדולים, שבעזרתם הונעו גלגלי הקרונית, ואותם היינו צריכים להניע, שנים או שלושה לכל צד. בשטח ישר הייתה זאת מלאכה קלה, אבל בעליות היינו צריכים להתאמץ כהוגן. אחד היתרונות של העבודה ברכבת הייתה היכולת

להנות מהספקה חופשית של פחם ותפוחי אדמה. אפשר היה לצאת עם דלי או שק ולהוריד מהקרון שעמד בתחנה כמה שדרוש מהמצרכים האלה. זה לא נעשה באופן חוקי, אבל העובדים הגרמנים שבתחנה ידעו על הפשיטות שלנו ועצמו עין. אני מניח שגם הם נהנו מההספקה החופשית הזו ואולי אפילו יותר מאתנו.

החוויה הקשה ביותר הייתה לי כשבפעם הראשונה הגיע תורי להביא תפוחי אדמה מהקרון. ידעתי אמנם שהדבר מקובל אבל ידעתי גם שזה מעשה לא חוקי ובעצם גניבה. לא פחדתי להיתפס, אבל נרתעתי מאד מעצם לקיחה של דבר שלא שייך לי. הייתי, מה שנקרא "ילד טוב" ועד לאותו היום לא עשיתי דבר כזה. מובן שלא יכולתי לסרב, אבל הדבר גרם לי משבר קשה, שעבר מהר מאד - אולי מהר מדי. בכל אופן הגבלתי את עצמי ללקיחת דברים הבסיסיים והנחוצים ביותר, מזון ופחם בלבד ובכך נשארתי עקבי.

אחד המטענים שהובלו ברכבת לשטרגרד היה כוהל. האזור בו היינו הוא מישורי ומתאים לגידול תפוחי אדמה, הנותנים יבול בשפע. לכן במקומות רבים בסביבה הוקמו מבשלות ספירט מתפוחי אדמה. לכל מבשלה כזו הובילה מסילת רכבת והתוצרת, כוהל גולמי, מולאה בחביות גדולות, של חמש מאות ליטר (זה פי שניים וחצי מחביות שמן להן אנו רגילים כאן). על קרון פתוח של רכבת הועמסו ארבע או שש חביות כאלה, כשהפקק שלהן סגור בחותמת.

הכוהל הובל מהמבשלות למפעל זיקוק בסביבת שטרגרד. שם ריקנו את החביות והחזירו אותן למבשלות. מאחר שכל זה התנהל ברכבת בעלת פסים צרים, ולא

היה צורך בהעברת החביות מרכבת אחד לשניה, אנחנו, הסבלים, לא עסקנו במטען הזה. אבל קרון עם חביות ריקות נשאר לעיתים קרובות בלילות בתחנה. כשכך היה, יצאה משלחת של ארבעה או שישה מאתנו, עם דלי או שניים. עלינו על הקרון והפכנו חבית כזו עם הפקק כלפי מטה. הפקקים של חביות ריקות לא היו חתומים וניתן היה לפתוח אותם בקלות. החביות לא רוקנו באופן יסודי מאד במפעל הזקוק, ועל ידי נדנוד הנה והנה במשך כמה דקות ניתן היה "לחלוב" מכל חבית מליטר אחד עד שלושה ליטרים של כהל. יכול של קרון אחד יכול היה להגיע לשישה ליטר שמהם ניתן היה להפיק עשרה או יותר ליטר וודקה. לא היה זה משקה בטעם משובח, כי היה עשוי מספירט גולמי, לא מזוקק, אבל אחרי תיבול בתבלינים שונים, ובמיוחד בבירה שיכולנו לקנות בעיר, היה במה להתכבד.

בערך שבוע אחרי הגעתנו לשטרגרד הובלנו למשרדי המשטרה. הייתי קצת מתוח תחילה, כי פחדתי שעלו על זיוף התעודה שלי, אבל לא היה יסוד לחששותיי. להפך, הודות לשליטה שלי בגרמנית הפכתי מיד למתרגם ומסייע לפקידים גרמניים בתחקור ורשום של חברי.

יום אחד התקשיתי לקום בבוקר לעבודה. החבר שהביט בי נבהל - כנראה היה לי מראה נורא. מיד פנה אחד החברים למשרד והזמין רופא. זה הגיע - הסתכל עלי מרחוק, רחוק מאד, והורה להעביר אותי מיד לבית חולים. הסתבר שחלית בשנית - מחלת ילדים. לא ברור לי כיצד נדבקתי כי לא היה לי כל מגע עם ילדים, ולא ברור גם איך לא נדבקו אלה שגרתי אתם. בכל אופן הובלתי לבית חולים ויתר הפועלים שגרו איתי נשארו בהסגר

למשך מספר ימים ולא יצאו לעבודה. אינני יודע איך הסתדרו ברכבת בלעדיהם.

בבית החולים הוכנסתי לחדר קטן עם שני ילדים גרמניים בני 12-13, גם הם חולים בשנית. שיחקתי אתם במשחקים שונים וסיפרתי להם סיפורים בגרמנית. כעבור מספר ימים הועברתי לבית חולים גדול יותר, שם מוקמתי באולם גדול עם עוד 5 ילדים ואדם בוגר אחד - גרמני, עובד רכבת כמוני. התנאים בבית החולים היו טובים. לא הבחינו ביני לבין יתר החולים. האוכל היה סביר, טיפול האחיות מסור, חומר קריאה בשפע.

מעניין היה היחס של האחיות אלי. בתקופה זו, תקופת מלחמה, לא נשארו בעיר גברים צעירים רבים. אני הייתי דווקא בגיל "מתאים", קרוב לגיל שלהן, אך מצד שני הייתי "לא גרמני", פסול לכל קשר קרוב יותר, בגלל "טוהר הגזע". הן אמנם ניסו לפלרטט איתי, אך מאוד, מאוד בהסתייגות ובזהירות.

המחלה שלי עברה מהר יחסית ופרט ליומיים הראשונים של החום הגבוה לא סבלתי במיוחד, אבל נאלצתי להישאר בהסגר במשך מספר שבועות, וכך שהיתי בבית החולים גם כשבריאותי תקינה לגמרי.

מלבד קריאת הספרים שיחקנו עם החולה המבוגר במשחק לוח הקרוי "הטחנה". זהו משחק שהלוח שלו מצוייר לעתים קרובות בצד שני של לוח שחמט מקרטון. הפרטנר שלי היה מומחה במשחק זה ולא היה לו עניין בכל משחק אחר.

הקשר היחידי שלי עם החיים ה"קודמים" היה בהתכתבות עם ידידת ילדותי אַנְיָה, שהסתתרה בווארשה ביחד עם אמא שלה. אליהן כתבתי מכתבים ארוכים על

כל החוויות שלי בגרמניה, ומאוחר יותר קיבלתי גם מהן ספרי קריאה פולנים. מאחר ולא היה לי ניר כתיבה מתאים כתבתי את המכתבים על ניר בית השימוש, בעפרון ובאותיות זעירות ביותר, בכדי לחסוך מקום. לא ברור לי היום מה הכל יכולתי לתאר במכתבים אלה, אולי סדר היום-יום בבית החולים, מה אכלתי ומה קראתי. בכל אופן היו אלה מגילות מפורטות ביותר, על מטרים שלמים של ניר בית השימוש, ושכנראה לא תמיד ניתן היה לפענח. היום מובן לי שבמכתבים אלה בא לביטוי הצורך בקשר עם ה"אני האמיתי" שלי והאפשרות לפרוק את תחושות הבדידות. במכתבים שקבלתי בתשובה אני בישרה לי על חיסול מפעלו של טֶבֶנס בפוניאטוב, שם עבד אבא שלי. זו הייתה הידיעה האחרונה אודותיו.

כאשר עברה תקופה של ההסגר חזרתי לתחנת הרכבת להמשך העבודה. בינתיים החליטו בהנהלה המקומית של הרכבת שיעילותי בעבודת סבלות תהיה נמוכה מדי אחרי המחלה, ולכן הודיעו לי על העברה לתחנה בעיירה דֶבֶר, היום פולנית דוֹבְרָה, המרוחקת כארבעים קילומטר מזרחה משטרגרד. בתחנה זו היו מוצבים שניים מבין הפולנים, קֶזִיק וּמֶקֶק, אשר מדי יום הגיעו לשטרגרד למספר שעות והכרתי אותם טוב.

אני אמור הייתי להחליף את מרק בֶּדְבֶר והוא חזר לעבודת סבלות. הוא כעס עלי מאד אך ניסיתי להסביר לו כי ההחלפה אינה פרי יזמתי.

בֶּדְבֶר התגוררנו, אני וקֶזִיק, בחדרון קטן צמוד לסככת הקטרים. בחדר היה מקום רק למיטת קומתיים (הוא למטה, אני למעלה), שולחן, כסא אחד ותנור ברזל, עליו בישלנו וחיממנו מים לרחצה. היינו שם עצמאיים לגמרי,

חופשיים להתהלך בעיירה, ואף להביא חברים לביקור. שנינו עבדנו באותו קו רכבת שחיבר בין דֶבֶר לשטרגרד. היה זה קו באורך של ארבעים קילומטר בקירוב. הרכבת עברה בין כפרי הסביבה ועצרה בשלוש עשרה תחנות שבכפרים. יצאנו מֶדְבֶר בשעת בוקר, כשהרכבת מורכבת משני קרונות נוסעים, קרון שרות וקרונות משא. בתחנות שבדרך עלו נוסעים והועמסו סחורות - בעיקר ביצים וחלב מהרפתות ולולים של הכפריים. בתחנות אחדות צורפו לרכבת קרונות משא עם סחורות שונות. הנסיעה הייתה איטית ולקחה כארבע שעות, עד שהגענו לשטרגרד. הנוסעים הקבועים מהכפרים ניסו אפילו להדביק פעם באחד הקרונות שלט אזהרה "אסור לקטוף פרחים בזמן הנסיעה". ואמנם הדבר לא היה דמיוני לגמרי, כי בעליות הקטר התנשם והתנשף והרכבת נסעה בקצב הליכה ממש. זכור לי שפעם, בזמן הנסיעה, ראיתי בצדי המסילה פתקי תעמולה שהושלכו ממטוסים אמריקאים. הרכבת בדיוק נסעה במעלה הגבעה ואני יכולתי לקפוץ מהקרון, לאסוף שני דפי תעמולה ולחזור שוב בקפיצה לקרון.

הרכבת הגיעה לשטרגרד בסביבת הצוהריים. עשינו הפסקה של כשעה בשטרגרד, פירקנו חלב אל עגלת המחלבה המקומית, ניתקנו קרונות המשא וחיברנו קרונות אחרים, והעמסנו מוצרים שונים עבור החקלאים שבדרך. בנסיעה חזרה לֶדְבֶר פירקנו את הסחורות בתחנות השונות. הרכבת נסעה עוד פעם הלך וחזור לשטרגרד בשעות ערב, אך רק עם קרונות הנוסעים.

מעניין לציין שעד לפני זמן מה פעל אותו קו הרכבת, הפעם בפולין, שהאזור הזה עבר אליה. לוח הזמנים היה

הבוקר - רכבת משא וסחורות מאסף. בתחנות השונות קיבלתי את הסחורות וכדי חלב, ועזרתי בתמרון, חיבור וניתוק של קרונות בזמן ההחלפות. עבודה זו בוצעה לרוב ביחד עם עוזר מנהל הרכבת, אך במשך הזמן נעשיתי עצמאי וידעתי לבצע את עבודות תמרון בעצמי. קיבלתי משרוקית חזקה עשויה מקרן עז ובעזרתה, ובעזרת סימני יד כוונתי את תנועות

בזמן הנסיעה תפקידי היחיד היה לעמוד על פלטפורמה חיצונית של אחד הקרונות ולהדק בלם יד במקומות רגישים ובכניסה לתחנות, הכל על פי סימני צפירה של המכונאי שבקטר.

בנסיעה בין התחנות יכולתי לנוח אחרי עבודות העמסה. בזמן הפנוי נהייתי מהנוף, שהשתנה כמעט יום-יום - פריחת כרי המרעה, הבשלת תבואות, שלכת עצי היער. האזור בו נסענו היה אמנם מישורי ומעובד ברובו, אך השינויים, הנראים למי שעובר בו כל יום, נתנו בו יופי מיוחד. ניסיתי גם ללמוד, במאמץ רב אך ללא הצלחה, לשרוק על אצבעות. משום-מה אמנות השריקה באצבעות קסמה לי תמיד, אך כל ניסיונותי בתחום זה עלו בתוהו. כנראה צדק המורה שלי בקביעתו שאין לי כשרון מוסיקלי.

כפי שכבר אמרתי, החלטתי בלבי שגניבת דבר מזון נחשבת "סחיבה", כלומר מותרת, ובעבודה הזו שלי

כמעת זהה לזה שלפני למעלה מחמישים שנה - פעמיים או שלוש פעמים ביום הלוך וחזור בין דבר (הנקרא היום דוברה) ושטרגרד (היום סטרוג'רד). הרכבת עצרה שוב באותן 11 התחנות, ורק השמות של הכפרים השתנו, וגם זמן הנסיעה התקצר. מאוד רציתי להגיע לשם ולעבור את

התחנה בסטרגרד 2003

המסלול עוד פעם אחת, הפעם כנוסע ולא כעובד הרכבת, אך כשהגענו לשם בשנת 2003 הרכבת כבר לא פעלה. שתי התחנות בסטרגרד ובדבר היו עזובות. צוות הרכבת כלל חמישה אנשים - המכונאי והמסיק על הקטר, מנהל הרכבת ועוזרו בקרון השרות וסבל-בלם. אני מילאתי את התפקיד האחרון. עבדתי רק במשמרת

לסחיבה כזו היו לי הזדמנויות רבות. הדבר הראשון היה חלב. מובן שלא יכולתי ללכת עם כד משלי ולהכניס בו חלב מהכדים שבקרן, אבל לא הייתי מוגבל בשתייה, ודווקא של החלב המשובח, זה שבחלקו העליון של הכד, שעקב טלטולי הרכבת הפך כמעט לשמנת. מדי פעם יכולתי גם לשלוף ביצים מהארגזים ולשתות אותן במקום. כל זה הוסיף לתזונה דלה יחסית, שהקציבו לנו הגרמנים. סידור העבודה ברכבת היה פחות או יותר קבוע. הצוות כולו כלל שני מכונאים (גרמניים), שני מסיקים (גרמני אחד וחברי לדירה - קזיק), שני מנהלי רכבת, שני עוזרים ואותי - הסבל. פרט לנו, שני הפולנים, שעבדנו כל יום במשמרת בוקר ופרט למסיק גרמני שעבד בקביעות במשמרת אחה"צ, כל היתר עבדו יום ארוך של שתי משמרות, פעמיים לשטרגרד וחזרה, והתחלפו כל יום. האחראים עלי היו שני העוזרים של מנהלי הרכבת, אנשים כבני ארבעים, בעלי שמות גרמניים אופייניים - אוטו והרמן. אוטו היה בחור נמוך קומה, מלא גוף, פשוט ונעים הליכות. הוא הדריך אותי בנועם רב בעבודה ונוצרו בינינו יחסים מצוינים, אך בלי להגיע לשיחות בנושאים שמעבר לתחום העבודה. לעומת זאת הרמן היה אדם גבוה ורזה, נמרץ והחלטי יותר; גם הוא התייחס אלי בהגינות רבה, אך אתו ניתן היה לשוחח גם על דברים בתחום יותר רחב. הוא היה אמנם חבר מפלגה נאצית, אבל כנראה לא שבע נחת מהנעשה בגרמניה. לעתים יכולתי לשמוע ממנו דברי ביקורת מרומזים על המלחמה וסיבותיה, על הרג החיילים ועוד. היה לי רושם שהוא סומך על היותי "מהצד השני" ויכול לפרוק, ולו ברמז, את תחושותיו. יום אחד ביקשתי שישאיל לי את הספר Mein

Kampf של היטלר; עניין אותי מה טיבו של הספר המפורסם הזה, שעליו מבוססת התורה הנאצית. תגובתו הייתה - "למה לך לקרוא שטויות אלה". הוא אמנם הביא לי את הספר ואני ניסיתי אף לקרוא בו, אך לא החלפנו דעות על כך.

בראשית 1944 אוטו גויס לצבא. הוא נשלח לחזית הרוסית וכעבור מספר שבועות, כששאלתי את הרמן האם שמע ממנו דבר-מה, אמר לי "זה בסדר, הוא כבר נשבה". שני הגברים האלה, אוטו והרמן נמצאו בזמן הנסיעה בקרון השרות, ובתחנות השתתפו יחד איתי בתמרון קרונות ולעתים אפילו בהעמסה ופריקה של הסחורות. הרמן גם עזר למנהלי הרכבת לנהל רשום ולסדר את הניירת.

תפקידו של מנהל הרכבת ה-Zugführer היה למכור ולבקר את כרטיסי הנוסעים, לנהל רישומי המטענים ולפקח כללית על כל הנעשה ברכבת.

ביום ראשון לעבודתי בדך הגעתי לתחנה, שם קיבל אותי אוטו. הוא הציג את עצמו לפני והסביר לי את עיקרי העבודה, מסר לי את המשרוקית הגדולה וכיוון אותי למקומי על אחד הקרונות.

לפני שהרכבת יצאה לדרך אמר לי אוטו "קקל קייניג רוצה לראות אותך". שאלתי מי זה, והוא אמר לי כי זהו ה-Zugführer, מנהל הרכבת. ניגשתי לקרון השרות ושם פגשתי אדם נמוך קומה, רזה, מכופף וכאילו מתכנס בעצמו, בעל שיער שיבה, כבן שישים. הצגתי את עצמי והוא שאל אותי רק האם הבנתי את עבודתי, אמר שאני נתון למרותו של אוטו ושלח אותי חזרה.

למחרת פגשתי בתחנה את הרמן. גם הוא הציג את

עצמו בפני, הסביר לי את עבודתי בצורה כמעט הפוכה להסבר של אוטו ואמר לי לגשת לקרל קייניג בקרון השרות. לא ידעתי עדיין את סדרי ההחלפות של העובדים. הלכתי לפגוש שוב את מנהל הרכבת קרל קייניג. והנה בקרון השרות פגש אותי גבר גבוה, שמן, בעל קול רועם שהציג את עצמו - "אני הצוגפיקר" - מנהל רכבת, קרל קייניג.

הייתי בבלבול מוחלט. רק כעבור שבוע הבנתי ששני אנשים בעלי חזות שונה לחלוטין וגם אופי שונה לגמרי, הם בעלי אותו שם פרטי ואותו שם משפחה וממלאים תפקיד זהה.

שלב מסוים הוחלט שאני צריך ללמוד גם עבודת מסיק, בכדי להקל על סידור העבודה בתוך הצוות.

לכן מספר ימים התחלפתי עם קז'יק שהיה כבר למסיק מקצועי. עבדתי תמיד עם מכונאי אחד, שָׁנֶק שמו, אדם מבוגר, שמן ורגזן. יתכן גם שלא היה רגזן אבל רגז עלי תמיד, כי לא הצלחתי בשום אופן ללמוד את התנועה המיוחדת בה מוסיפים בצורה הנכונה את הפחם לאש, הבושרת תחת דוד הקטר. את הפחם צריך היה לשפוך כך שיתפזר באופן שווה על כל שטח התנור ואצלי נוצרה תמיד ערימה אחת, פעם בפתח התנור, פעם בעומקו. כנראה הדו"ח על כישורי שמסר המכונאי להנהלה היה מייאש למדי, כי תוך ימים ספורים הוחזרתי לעבודתי הקודמת. ובכל זאת פעם אחת עוד עבדתי בתור מסיק וזאת בתנאים מיוחדים.

היה זה בדצמבר 1943. החורף הקשה היה בעיצומו. באזור שלנו ירד שלג כבד, אשר כיסה את פסי הרכבת

ומנע מעבר. במשך היום עברו על הקו בין דְּבֶר לשטרגרד שני קטרים עם מחרשות שלג, זה מול זה - אחד מְדֶבֶר, שני משטרגרד. הם הצליחו לנקות את המסילה כך שרכבת נוסעים יכלה לעבור, פעם אחת, הלך וחזור. אבל השלג המשיך לרדת והייתה סכנה שהקו בין שתי הערים ינותק לגמרי. לכן הוחלט להפעיל בשנית את מחרשות השלג בשעות ערב. מחרשה כזו היא כלי בעל סכין בגובה של כמטר וחצי עם כנפיים המפזרות את השלג לשני הצדדים. היא נרתמת בחזית הקטר ונדחפת על ידו. כל הזמן שגובה השלג על הפסים לא עולה על 5-10 ס"מ ניתן לנקות את המסילה בנסיעה רצופה של הקטר והמחרשה. אבל אם גובה השלג עולה, הקטר פשוט נתקע ולא יכול לזוז קדימה. במקרה כזה מחזירים אותו לאחור, ובתנופה ובכוח רב תוקעים את המחרשה לתוך מחסום השלג. כך ניתן להתקדם מטר או שלושה. זהו מאמץ גדול עבור הקטר ועבור המסיק, כי הלחץ בבוכנות הקטר יורד וצריך לבנות אותו בחזרה. לשם כך מחזירים את הקטר לאחור, מגבירים את האש בתנור וממתינים לעלית הלחץ, בכדי להכות שוב בשלג. באותו לילה גויסתי עם המכונאי השני לנסיון חוזר של ניקוי המסילה. המכונאי הראשי וחברי קז'יק שעבדו בבוקר היו כבר סחוטים לגמרי מהמשמרת הראשונה.

יצאנו מהתחנה כבר בחושך, כשבחוץ קור עז ובתא הקטר חם מהאש הבושרת בתנור. תחילה נסענו ללא הפרעות, תוך פיזור סילוני שלג לצדדים, עד שהקטר נעצר ולא יכול היה עוד לזוז. כאן התחילה העבודה הקשה של הזנת פחם במהירות, ליבוי האש, בניית לחץ קיטור, מכה בשלג וחזור חלילה. על גג הקטר הצטבר שלג, אשר

לאט-לאט נמס מהחום שבפנים ובחלונות הופיעו זרמי מים אשר קפאו מיד. ברגע מסויים ראיתי תופעה מיוחדת - גליד בזיגזג. כל זמן שהקטר עמד במנוחה טיפות המים שנזלו מהגג יצרו גליד אנכי, אך בזמן הנסיעה המהירה הטיפות נסחפו אופקית לאחור וקפאו מיד. כך נוצר גליד היורד שני סנטימטר למטה, פונה כסנטימטר אחורה, יורד שוב למטה. ניתן היה לספור עליו את מספר מכות המחרשה שבצענו בקטע מסילה הזה. בכל אופן מאמצינו לא עזרו וחזרנו לתחנה בלי לפנות את המסילה.

אחת העבודות המוטלות עלי הייתה התמרון של הקרונות, הוספת קרונות מהמסילות הצדדיות לרכבת עצמה והעברת קרונות אחרים למסילות משנה בתחנות. אמנם בתור פועל זמני ולא מאומן לא הייתי צריך לעסוק בעבודה זו, אך מאחר שפעולות אלה חייבו זריזות ומאמץ, הרי שחברי לעבודה שמחו להטילה על בחור צעיר.

אני אהבתי את העבודה הזו. היא נתנה לי תחושה של שליטה על הרכבת, כי המכונאי שעל הקטר צריך היה להניע ולעצור את הרכבת ולהזיז אותה קדימה או אחורה הכל לפי ההנחיות בסימני היד ובשריקות במשרוקית שלי. העבודה גם חייבה זהירות רבה כי על מנת לנתק או לחבר קרונות הייתי צריך להיכנס ביניהם ולהשגיח מאוד לצאת בזמן, כשהקרונות מתחילים לזוז. פעם אפילו נתפסה לי האצבע בין שני הפגושים של הקרונות, אך העצם לא נפגעה ורק צלקת ארוכה נותרה לי עד היום על האגודל.

יום אחד אפילו הצלחתי להוריד קרון מהפסים. פשוט - מתוך חיפזון העברתי את מנוף מעתק המסילה בין שני צירי הקרון הנוסע, כך שזוג גלגלים אחד נסע על מסילה

אחד, השני על המסילה האחרת. זה עיכב את הרכבת במספר שעות ואני נחקרתי על המקרה בהנהלה, אבל לא יכלו להאשים אותי, כי הרי רשמית אסור היה לי לבצע את עבודת התמרון. המקרה כנראה נמרח איכשהו, וטאטא מתחת לשטיח.

מנהלת הרכבת ציידה אותי בבגדי עבודה, כובע שרד, לבנים, נעלים וכלי מיטה. היו לי שתי החלפות לבנים ויכולתי למסור אותם לכביסה לאישה פולניה אשר עבדה באחד ממשקי הסביבה, אך בגדים חיצוניים - כובע רכבתן, מעיל חורף כבד, חולצה ומכנסיים קיבלתי רק החלפה אחת. אלה לא כובסו לעולם. במשך הזמן הם ספגו שמן ופיח ונעשו קשיחים עד כדי כך שאחרי העבודה יכולתי להעמיד אותם ליד הקיר. עם החולצה לא הייתה בעיה, אבל לפשיטת ולבישת המכנסיים צריך היה להיעזר בתרגיל מיוחד. אחר חליצת נעליים עמדתי ליד מיטת הקומותיים שלנו, אחזתי בחלקה העליון ושלפתי את עצמי מתוך המכנסיים. בבוקר התהליך היה הפוך, גלשתי לתוך המכנסיים מלמעלה.

לקראת החורף קיבלתי זוג מגפיים. היו אלה מגפיים מיוחדים, מעור עבה ומרופדים מבפנים בלָד. נהניתי מהם מאד, עד לאביב 1945, כאשר הגיע הצבא האדום. אחד מהחיילים הרוסים "התנדב" להתחלף איתי ונתן לי במקומם את נעליו הצבאיות. הצטערתי על המגפיים, אבל הנימוק "אני שחררתי אותך", מגובה ברובה פְּפֶּשֶׁה (תת-מקלע רוסי) היה משכנע למדי. הנעלים הרוסיות היו בטיב סביר, גם אחרי שעברו דרך ארוכה מרוסיה לגרמניה. הבעיה הייתה רק שהם היו בגודל 43 לעומת

הרגל שלי שגודלה 46. זמן רב התהלכתי בנעלים אלה הקטנות בשלושה מספרים, ועד היום אני סובל מהתוצאות.

בחדרנו בַּדְּכָר, הסמוך לסככת הקטרים, לא היו שרותים. הייתה לנו קערה גדולה, בה יכולנו לחמם מים על התנור שלנו, וכך התרחצנו מדי פעם. במרחק כעשרים מטר מחדרנו היה בית השמוש כפרי. בלילות חורף קפצנו אליו ישר מהמיטה, בלי להתלבש. פלא שלא חטפנו דלקת ריאות ואף לא הצטננו.

בית השמוש הזה היה מיוחד במינו. הוא עמד במקום מוגבה במיוחד. היה לו מושב עץ רגיל ומתחתיו תא בצורת מגירה, שניתן היה לשלוף אותה מאחורי הביתן. מדי כמה ימים הגיע לשם אחד מאיכרי הסביבה ושלף את תוכן המגירה, בכדי לדשן את השטחים שלו. אין בזבז בגרמניה.

על תנור הברזל שבחדרון הקטן שלנו בישלנו, חיממנו מים והוא גם חימם אותנו בחורף קר. פחם היה לנו בשפע - מספיק היה לגשת לפתח סככת הקטרים השכנה ולהעמיס דלי מלא פחם. בקיץ השתדלנו להסיק את התנור רק לשם בישול, אבל בחורף מלאנו אותו כל יום וישבנו בחומו כשבחוץ משתוללת רוח קרה ויורד שלג. הבעיה הייתה בלילה. החדרון שלנו היה בעל קירות דקים ודלת פשוטה מקרשי עץ, עם סדקים ביניהם. כאשר האש בתנור נחלשה קצת, חדר לחדר שלנו קור עז. בערבים נהגנו למלא את התנור בפחם עד כמה שרק ניתן, הדלקנו אש ומהר-מהר נשכבנו לישון. זאת מאחר שבחום הגדול ששרר תחילה בחדר יצאו מהחורים הפשפשים, שתקפו אותנו ולא נתנו להירדם. אבל כשישננו כבר, הם יכלו

לעשות כרצונם - לא יכלו להעיר אותנו.

הפחם שבתנור הספיק למחצית לילה בערך. כשהתעוררנו בבוקר בחדר היה קר מאד ונאלצנו מהר ללבוש בגדים חמים שלנו.

מדי שבוע התייצבתי במשרד בשטרגרד אצל הממונה על תחנת הרכבת שם, וקיבלתי משכורת. לא ידוע לי האם משכורת שלי הייתה גבוהה או נמוכה - אך ממילא מלבד אוכל ואולי בגד כל שהוא לא יכולתי לקנות דבר. לבסוף אפילו חסכתי סכום איתו חזרתי לפולין. ביחד עם המשכורת קיבלתי גם תלושי מזון. מאחר שעבודתי סווגה כ-"עבודה קשה" קיבלתי גם תוספת מתאימה, כך שהקצבת מזון שלי הייתה אף גבוהה מזו של הגרמנים שעבדו כפקידים. יש לציין שהשלטונות ומינהלת הרכבת לא קפחו את הפועלים הזרים באזור שלנו ומבחינות רבות התייחסו אלינו כמו לכל שאר העובדים. למרות זאת כמות המזון המוקצבת הייתה קטנה למדי. ההקצבה הייתה ללחם, למרגרינה ולבשר. קיבלנו לשבוע קילו וחצי לחם וכמאתיים, או שלוש מאות גרם בשר. עם קבלת התלושים הלכתי עוד באותו יום לחנויות בַּדְּכָר, כדי לקנות את המזון המוקצב. כשהגעתי בפעם הראשונה למאפיה עם תלושי הלחם שלי, פגשתי שם את האופה המקומי, אדם כבן חמישים, נמוך קומה וגיבן קצת. הוא בירך אותי דווקא בנימוס וכשמסרתי לו את תלושי הלחם שלי הוריד מהמדף כיכר לחם ענקית של שלושה קילו ונתן לי אותה. מתוך הגינות רציתי להעיר לו שטעה - שמגיע לי רק חצי מכך, אבל הוא רק אמר "בסדר, בסדר" ונפנף אותי ביד מהחנות. מאז, גם אני וגם קזיק, קיבלנו אצלו פי שניים לחם ממה שהגיע לנו רשמית.

מחנות האופה נהגנו ללכת לחנות בשר השכנה, שם קניתי נקניק על הקצבה הבשר שלי. בדרך כלל הלכנו לערוך את הקניות ביחד עם קזיק, אחרי העבודה. כשחזרנו לחדר שלנו בישלנו תה על התנור, והתחלנו לפרוס לחם, למרוח במרגרינה ולשים נקניק, לאכול, שוב לפרוס ולאכול עד ששליש מהלחם נעלם בישיבה אחת. רק אז נזכרנו כי הצידה הזו צריכה להספיק לנו לכל השבוע.

האמת היא שלא סבלתי מרעב בגרמניה. כפי שהזכרתי, יכולתי לשתות ללא הגבלה חלב שמן בנסיעה. להערכתי במשך 3-4 שעות הנסיעה שתיתי מדי יום שניים עד שלושה ליטר חלב, וזאת בנוסף לשלוש או ארבע ביצים אשר שתיתי ישר מהקליפה מדי כמה ימים. בנוסף לכך היו לנו תפוחי אדמה בשפע ואף יכולנו להשיג קמח מהשקים שהובלנו מדי פעם. כל יום קיבלנו גם מהמחלבה כד קטן - כשלושה ליטר חובצה, מחווה עבור עבודתנו בהעמסה ופריקת הכדים.

בחזרה מהעבודה נהגנו להעמיד על התנור סיר עם תפודים, וכשהמים בו רתחו הוספנו קמח שהפך כעין בצקיות. כך נוצר כעין מרק סמיך או דייסה אותה אכלנו כמעט כל יום בתוספת חובצה. שחסרו לנו מאד ירקות טריים, שאותם לא יכולנו להשיג, אך בסך הכל תזונתנו הייתה סבירה, אם כי לא מאוזנת לפי הכללים הדיאטטיים.

באזור דְּבֶר היו פולנים רבים, כמעט כולם עובדים שנתפסו במקומות שונים בפולין והובאו הנה לעבודה. מרביתם עבדו בחוות של האיכרים בסביבה ובחלקם גם במפעלים קטנים בעיירה עצמה. היו אלה ברובם בחורים,

אם כי במקומות אחדים עבדו גם בחורות. לא היו לנו חיים חברתיים ערים במיוחד אבל נפגשנו מדי פעם למסיבות קטנות, שתיית בירה ושיחות. האנשים האלה היו ברובם כפריים, ברמת השכלה נמוכה, ביניהם גם אי-אלה אנאלפבטים, שהיינו צריכים לכתוב עבורם מכתבים לקרוביהם ולהקריא את המכתבים אותם קיבלו. קזיק, שבפולין עבד בבית דפוס, נחשב לאינטליגנט בעיניהם. הוא ידע קרוא וכתוב, אם כי לא הקדיש הרבה מזמנו הפנוי לקריאה.

אינני יודע האם מרבית האנשים האלה, צעירים ברובם, היו מאותה הסביבה או שלמדו כך זה מזה, אך הם, כמעט כולם, נהגו תוך כדי דיבור לשלב בין המשפטים את המילה "קוֹרְבָה" שפירושה זונה בפולנית, בערך באותה הצורה כפי שנהוג ה"יעני" בערבית, ללא כל קשר עם תוכן הדברים. יום אחד הופיע בעיירה בחור חדש, אֶלֶק שמו. הוא עבד בחווה לא רחוקה מתחנת הרכבת ויום אחד הזמננו אותו לכוס תה בחדרנו. גם דיבורו היה מלא "קורבה", אך הרגשתי שמילה זו מוכנסת אצלנו בצורה שונה, כאילו שלא במקום הנכון. "אלק", אמרתי "נדמה לי שאתה מנסה לעשות את עצמך יותר עממי מאשר אתה באמת - אצלנו זה לא הכרחי". ואמנם כך היה, אלק - אֶלּוּיִזִי בשמו המלא, היה בן כורים מאזור שלזיה, בוגר תיכון כמוני. התיידדתי איתו במשך כל שהותי בְּדֶבֶר ואף מאוחר יותר, כשהייתי כבר בארץ, והוא בביתו בפולין, התכתבנו מדי פעם. בשנים האחרונות הקשר נותק - לא ברור מצידו של מי מאיתנו.

בקיץ 1944 הגיעה לְדֶבֶר קבוצה של כעשרים בנות פולניות, שנתפסו במרד הפולנים בווארשה. הן גרו

במחנה מיוחד שהוקם עבורן ועבדו במפעלי בניה של ארגון Todd Tui, חברת בניה ענקית אשר עסקה בהקמת ביצורים ומפעלי תעשייה צבאית גרמנית. עד אז היו בסביבה בנות פולניות צעירות בודדות בלבד. אמנם בעיירה היו בחורות גרמניות לרוב, אבל אלה היו אסורות איסור חמור לכל קשר חברתי. קרה אף מקרה שצעירה גרמניה נראתה בטיילת בחברת בחור פולני - שניהם נתפסו ונשלחו למחנות ריכוז.

עם הגעת הבנות הפולניות החיים החברתיים נעשו ערים בהרבה. ביקרנו לעתים קרובות במחנה שלהם, קיימנו מסיבות ריקודים ועשינו שמח. בין הבנות הבחנתי לפחות באחת, שהייתה נראית יהודיה. יום אחד החבר שלה גילה מקום בו הושלכו גורי חזיר שחוטים, שנחשדו משום מה כלא ראויים לאכילה. הוא החליט להסתכן ולקח אחד מהם. מאחר שלא היה לו מקום מתאים, הציע להתחלק איתי בשלל, בתנאי שנעשה את השחיטה ליד חדרנו. קזיק היה בעבודה באותו היום ולי, משום מה היה יום פנוי. הבחורה שחשדתי ביהדותה באה לעזור לי. לא הייתה זו שחיטה מקצועית מאד, ובכל זאת, אחרי שעות רבות של עבודה הצלחנו להוציא כחמישה קילוגרמים של בשר ראוי לאכילה. תוך כדי העבודה נסיתי לגלות את זהותה של הבחורה. רמזתי על סוג הבשר בו אנו עוסקים, זמזמתי שירים שלמדתי בגטו ואפילו שרתי ללא מילים את "התקווה" - לשווא, לא תגובה ולא רמז.

לא זכור לי איך - אבל נפגשתי איתה אחרי המלחמה ואז היא הודתה עד כמה שהדבר היה לה קשה, ואיזה לבטים עברה באותו היום, אך לא נשברה ולא גילתה אף ברמז את יהדותה. במחשבה שניה אני רואה עד כמה

הדבר היה אכזרי מצדי, ובכל זאת היה בי איזשהו רצון למצוא אדם החי בזיוף כמוני.

אך היה עוד מפגש - אם כי לא ישיר. אֶנִּיה, חברה טובה שלי מימי הילדות סיפקה לי ספרי קריאה רבים, אותם לא יכולתי להשיג בגרמניה.

יום אחד קזיק נסע לשטרגרד מחוץ לעבודה. בקרון נוסעים פגש בחורה פולניה וקשר איתה שיחה. היא עבדה אצל איכר באחד הכפרים בסביבה. תוך כדי שיחה התלוננה שחסרים לה ספרי קריאה והוא סיפר שיש לו חבר אשר מקבל ספרים מפולין. ואמנם אחרי מספר ימים קיבלתי מכתב מבחורה בשם נָנֶה דְזִיק, אשר ביקשה להשאיל לה ספרים. עם חילופי הספרים התחלנו גם להתכתב, בעיקר בנושא אותם ספרים שקראנו שנינו. בין אלה היה גם ספר של פרנץ ורפל - "מוסה דג" - הר משה בטורקית, המספר על השמדת הארמנים על ידי הטורקים במלחמת העולם הראשונה. קשה לי היום לשחזר את ההתכתבות בנושא הספר הזה, אך התברר לנו ללא צל של ספק שאנחנו שנינו יהודים. זאת תוך התכתבות "כשרה" לגמרי וללא כל ביטוי או רמז, שלא-יהודי היה יכול להסיק ממנו מסקנה דומה. למרות כמה נסיונות לא הצלחנו להפגש ממש. רק פעם אחת הצביע לי קזיק על הבחורה הזו, כשעבדנו בתחנה בשטרגרד. ראיתי נערה יפה, עם שער שחור ארוך. התבוננתי בה מרחוק כי לא הייתה לי שהות לגשת אליה. מאוחר יותר היא כתבה שהרגישה במבטי - זו הייתה הפגישה היחידה בינינו. מאוחר יותר רנה נשלחה מזרחה - לבנית ביצורים לקראת הפלישה של הרוסים. המשכנו עוד קצת להתכתב, אבל זה נפסק די מהר ומאז לא הצלחתי ליצור איתה קשר. אני

מניח שאם היא נשארה בחיים, הרי שעלתה ארצה, כך בכל אופן יכולתי להסיק מהרמזים שבמכתביה. אבל גם בארץ לא הצלחתי למצוא את עקבותיה.

ביום ראשון אחד - לא עבדתי בימי ראשון - הלכתי עם מספר חברים מהסביבה לשחות באגם גדול שבסביבות דָּבָר. מצאנו מקום מרוחק, השתעשענו במים, צללנו והתחרינו בשחיה. תוך התחרות שחינו מרחק מה עד שהגענו למקום שהוכשר במיוחד לרחצת הגרמנים. לא יצאנו מהמים ורצינו לחזור מיד, אך רצה הגורל שמפקד המשטרה המקומית היה בין המתרחצים. הוא הכיר אותנו ומיהר לרשום את שמנו. כעבור יומיים נקראתי למשרד המשטרה, נשפטתי ונקנסתי בסכום כסף לא גדול עבור "רחיצה עם המתרחצים הגרמניים". הסיפור נודע בכל העיירה ולמחרת הָרָמָן ביקש לראות את מסמך פסק הדין. צחקנו שנינו מהאירוע והוא ציין רק לאיזה הבל מגיעה המשטרה. נדמה לי שהוא אמר זאת גם גלויות לחברו למפלגה הנאצית - אותו מפקד תחנת המשטרה המקומית.

במשך כל שהותי בגרמניה ידעתי רק מעט על הנעשה במקומות אחרים. אמנם ניתן היה להגיע לעתונות גרמנית, אך זו דווחה על אירועי המלחמה בצורה מאד חד-צדדית ולא ברורה. רק על ידי מעקב אחרי שמות המקומות עליהם דווח, אפשר היה להבין שגורל המלחמה התהפך ושהגרמנים נמצאים בנסיגה. בעתונות דווחו רק על "תפיסת עמדות נוחות יותר" או "יישור קו החזית" - אף פעם לא על הנסיגה. בחורף 1944/5 התברר לנו כי הרוסים הגיעו למרכז פולין. בינואר התחילו כנראה לזוז מערבה, לקראת כיבוש גרמניה. אנחנו הפולנים דיברנו

בינינו על הנעשה והעברנו שמועות מפה לאוזן, אך עם הגרמנים קשה היה לשוחח על הנעשה. היחידי שדיברתי איתו היה הָרָמָן. דומני שהיה לו ברור מה מצבה של גרמניה אך בשיחות איתי תמיד טען כי הרוסים יכולים אולי להתקדם בפולין, אבל האדמת גרמניה זה דבר שונה לגמרי. "כאן" - אמר - "אנו יכולים להגן בכוח רב". אינני יודע האם כך חשב באמת, או רק ניחם את עצמו, אבל בשיחה איתי עמד על דעה זו בתוקף.

בחודש פברואר 1945 ירד עדיין שלג כבד באזורנו, ויום אחד יצאתי, יחד עם הרמן, לנקות קטעי מסילה בידדים. עבדנו באתים והורדנו שלג מהפסים לצדדים. הרמן, שגם כך היה דברן גדול, היה ער במיוחד באותו יום ודיבר כל הזמן, אינני זוכר על איזה נושאים. בקרבת המסילה עבר גם כביש שעקף את דָּבָר והוביל מערבה, לכיוון שטטין. לא הייתה כל תנועה בכביש זה עד שבסביבות שעה עשר בבוקר הופיעה עליו עגלה רתומה לסוסים ומכוסה בכיפת ברזנט גבוהה. היה זה מראה חדש עבורנו. הבטנו בעגלה, בה ראינו אנשים רבים, ולא בדיוק ברור היה מה מהותה. העגלה עברה מהר מערבה ושוב הכביש נשאר שומם. אבל כעבור כעשר דקות עברה בכביש עגלה שניה, כעבור זמן מה שלישית ורביעית ולבסוף הופיעה שיירה ארוכה של עגלות כאלה. כעת ברור היה כי אלה פליטים גרמניים שבורחים מפני החזית המתקרבת. הרמן השתתק ובמשך כל יתר היום עבד בשתיקה ולא שמעתי ממנו יותר מילה. הבנתי שמראה השיירה שבר אותו נפשית לגמרי.

עם התקרבת החזית הופסקה למעשה פעולה סדירה של הרכבת שלנו. התחלנו בנסיעות פינוי פליטים ומדי יום

נסענו למקום אחר ברכבת עם קרונות הנוסעים בלבד. את הפליטים הגרמניים הובלנו לשטרגרד, משם הם המשיכו כנראה לשטטין והלאה.

בסוף מרץ - ראשית אפריל 1945 - החזית התקרבה ומדי פעם אפשר היה לשמוע רעם של תותחים. הגרמנים נעשו עצבניים מאד והקשיבו מאיזה כיוון נשמעים רעמים אלה.

יום אחד נודע לי כי לִדְבֶּר הביאו עדר כבשים. נאמר שהם במכלאה במקום כל שהוא ושכל אחד יכול לקחת מהם. ניגשתי למכלאה שאיש לא שמר עליה, בחרתי בטלה בגודל בינוני, העמסתי אותו על הגב, זוג רגליים מימין, זוג רגליים משמאל וכך הבאתי אותו אלינו. כוונתנו הייתה לשחוט אותו כעבור יום ובינתיים הוא נשאר קשור ליד חדרנו. למחרת קיבלנו הנחיה לנסוע לשטרגרד ברכבת נוסעים רגילה. הפעם לא הופיעו מעמיסי כדי חלב בדרך וכמעט לא התעכבנו בתחנות. בשטרגרד שררה אנדרלמוסיה. סופר שהרוסים מתקדמים לאורך חוף הים בכיוון שטטין. פקידי תחנת הרכבת החליטה לעלות לרכבת ולנסוע דווקא מזרחה, לכיוון דְבֶּר, שלפי הבנתם הרוסים עדיין לא התקרבו אליה. מיד עם הגעת הרכבת שלנו עלו כולם לקרונות והתחלנו לנסוע לִדְבֶּר, בלי לחנות בתחנות ביניים. כעשרה קילומטר לפני דְבֶּר המסילה עברה בתוך יער. לפתע שמעתי את צופר הקטר, המשמיע אותות מצוקה ומאותת לעצירת חירום, פעם, פעמיים ושוב ושוב. הידקתי בכל הכח את בלם הקרון עליו נסעתי, אך הדבר לא עזר ופתאום הרגשתי שהקטר פגע חזק בדבר-מה, והרכבת נעצרה בפתאומיות. ירדתי ורצתי לאורך הרכבת, לראות מה קרה. מתוך עשרת הקרונות

רק קרון שרות, זה הסמוך לקטר, נשאר על המסילה, היתר ירדו מהפסים מעוצמת המכה. יצאתי יחד עם כשלושים גרמניים שהיו ברכבת, לראות את סיבת העצירה. הסתבר שבמקום הזה התמקמה יחידת תותחים קלים גרמניים, כששני תותחים עומדים בדיוק על פסי הרכבת. לדברי החיילים במרחק כחמישה קילומטר מהמקום נמצאים כבר הרוסים. לא עלה על דעתו של מפקד היחידה שבמקום כזה יכולה עוד לעבור רכבת ובחר את קטע המסילה בסמוך לקרחת יער כמקום המתאים ביותר לעמדת תותחיו. התותח נפגע כנראה קשה, אך עוד יותר קשה נפגעו הקצינים ואנשי הנהלת הרכבת שזרקו האשמות אלה על אלה תוך קללות וגידופים.

החיילים פינו את התותח ההרוס מהמסילה ואני ניתקתי את הקרונות שירדו מהפסים. כל הפמליה עלתה על קרון השרות, הקרון היחידי שנשאר על הפסים, וכך המשכנו לנסוע, אך הפעם בזהירות ובאיטיות יתר. כעבור עוד כחמישה קילומטר נעצר הקטר. המסילה הייתה הרוסה והפסים מעוקמים לגמרי. לפי העקבות עברו עליהם טנקים אחדים. תחילה נסינו ליישר את הפסים, אך הדבר לא צלח. המשך הנסיעה היה בלתי אפשרי. המקרה קרה כקילומטר מכפר סמוך והגרמנים החליטו לחזור אליו. קזיק ואני החלטנו להמשיך בכיוון דְבֶּר. הלכנו כחצי שעה ואז פגשנו קבוצה של גרמנים ההולכים מולנו בבהלה. הם חשבו אותנו לגרמנים. "אל תלכו לשם" - אמרו "שם רוסים". אותנו זה כמובן לא הרתיע והמשכנו ללכת.

היה כבר חושך כשהגענו לתחנת דְבֶּר, שהייתה בקצה המערבי של העיירה. היה שקט מוחלט ואני החלטתי

ללכת לישון. יום ההרפתקאות עייף אותי מאד. קזיק דווקא היה ער והחליט לסייר ולבדוק את המצב. הלך וכעבור כרבע שעה חזר. "שמעתי יריות" סיפר "וגם שמעתי שריקת כדור. החלטתי לחזור". הלכנו לישון. למחרת כשיצאנו בבוקר לעיירה ראינו כבר חיילים רוסים מסתובבים בשטח. כך "שוחררנו". במהרה "שוחררתי" גם מהמגפיים החמות שלי וגם משעון הכיס שירשתי ארבע שנים קודם מהדוד לוטק.

הגרמנים כאילו נעלמו מִדְּבָר. יתכן ורבים עזבו עוד קודם והאחרים נסגרו בבתיהם מפחד הרוסים. ואלה אמנם התייחסו לגרמנים באכזריות רבה. אנחנו הפולנים יכולנו לדבר איתם איך שהוא - במין תערובת של פולנית ורוסית שכל אחד מאיתנו סיגל לעצמו. עם גרמנים לא הייתה לרוסים כל שפה משותפת. יתכן והרצח והאונס, אותו ראינו בכמה מקומות, היה יותר תוצאה של חוסר הידברות מאשר רצון נקמה של החיילים הרוסים.

עוד באותו היום התחלנו להתארגן לתזוזה מזרחה, חזרה לפולין. לא היו לנו אמצעי תחבורה ולא ידענו בדיוק באיזה כיוון ללכת. קבוצה של פולנים מִדְּבָר יצאה ברגל בכיוון משוער של פולין ואני וקזיק הצטרפנו אליהם. עברנו בכפרים גרמנים, שחלקם נטושים. במקומות רבים ניתן היה למצוא אוכל - במיוחד בשר, חביות שלמות של בשר חזיר משומר, שהאיכרים אגרו בהסתתר מהשלטונות ועזבו בזמן הבריחה. גם מבחינת לינה לא היו בעיות - בכל כפר ניתן היה למצוא בתים ריקים ומצויידים במיטות רכות עם שמיות פוך וכסתות.

מובן שכל דרכי לפולין המשכתי כפולני יאן סיקורסקי. לא העזתי לגלות את יהדותי גם לפני קצינים ופוליטרוקים

רוסיים, גם כאשר בטוח הייתי שהם יהודים, והיו כאלה לא מעטים.

הרוסים עברו בכבישים בטורים ארוכים של שריון. על הטנקים ישבו בחוץ חיילים רגליים. הם לא התקדמו בחזית רצופה, אבל נעו בכבישים וכיתרו אזורים שלמים, שאחר כך טוהרו מחיילים גרמניים הלכודים בתוכם. במספר כפרים מטוהרים השאירו כעין חיל מצב - כיתת חיילים עם מפקד סמל. בדרך כלל לאלה לא היה מה לעשות ורק שמרו בפני חזרה של קבוצות גרמניות קטנות, שהסתובבו בסביבה ועדיין לא התגלו.

לא זכור לי כעת מדוע, בשלב מסוים, נותרתי מתהלך לבדי. יתכן והסתכסכתי עם מישהו או פשוט מיהרתי יותר מהאחרים. בדרכים נעו עגלות רתומות לסוסים. אותן העגלות שבהן ראיתי קודם פליטים גרמנים נעים מערבה, נסעו עכשיו מזרחה, עמוסות פולנים החוזרים הביתה. מדי פעם הצטרפתי לעגלה כזו ואחר-כך שוב המשכתי לבדי.

היום קשה לי להבין את האדישות בה יכולתי להתייחס למוות של אחרים. הלכנו בדרכים כשבצדדים גוויות של אנשים - חיילים ואזרחים גרמנים. אלה היו מוטלים בתעלות הדרך ובשדות. לא כך חיילים אוקראיניים, ליטאים, לטבים ואחרים ששרתו ביחידות מיוחדות של הצבא הגרמני. כשאלה נתפסו על ידי הרוסים, הם הוצאו להורג בתליה. כך יכולנו לראות בדרך לפעמים עשרות גוויות תלויות על עצים כאשר לרגלי רבים פגר של כלב. על אחדים גם נתלה שלט ובו נכתב "על בגידה במולדת תמות כמו כלב".

כאשר נסעתי עם עגלה של אחת המשפחות הפולניות,

עצרנו לנוח ולסעוד באחד הכפרים. לבעל המשפחה לא היו כלי גילוח והוא ביקש ממני לגלח אותו. הוא בעצמו נהג להשתמש בתער ולא ידע איך להסתדר עם מכונת הגילוח שלי. זו הפעם הראשונה והיחידה בה שמשתי גלב. נכנסנו לאחד הבתים שליד הדרך, הוא התיישב בכסא ואני התחלתי לסבן אותו. ברגע מסויים הזדקקתי למגבת או סמרטוט כל שהוא בכדי לנגב ידיים, הסתובבתי לאחור בכדי לראות אם אמצא דבר-מה מתאים בחדר. ואז ראיתי, על שהשולחן, כשלושה מטר ממני מונחות שתי גוויות - אחת של גבר, שניה של אשה שכנראה נאנסה על ידי החיילים הרוסים. משום-מה לא הרתיע אותי נוכחות הגוויות בחדר, ובשקט המשכתי את הגילוח.

עם כניסת הרוסים לגרמניה השתחררו, מלבד הפולנים שעבדו בכפיה, גם שבויי המלחמה רבים מחיילות שונים. באזורים בהם עברתי היה מספר מחנות שבויים, בדרך כלל נפרדים עבור חיילים מארצות השונות. הגרמנים התייחסו שונה לגמרי לשבויים מברה"מ, שתנאי החיים שלהם היו גרועים במיוחד, אחרת לצרפתים ואחרת לאנגלים ולאמריקאים, שזכו ליחס הטוב ביותר. בעברי בדרך מדבר מזרחה פגשתי קבוצות-קבוצות של שבויים אלה. לשבויים רוסיים לא היו בעיות - הם היו בין חיילי העם שלהם וטופלו היטב. הצרפתים, האנגלים והאמריקאים לא ידעו בדיוק כיצד להגיע לביתם וגם לא הייתה להם שפה משותפת עם הרוסים. לכן לא פעם שמשתי כמתורגמן - בין הרוסים והצרפתים, בין אלה לאנגלים, בין השבויים לתושבים הגרמנים שעוד נשארו במקומם וגם בין הרוסים והגרמנים עצמם. אינני מבין איך

לא התבלבלה לי הלשון מרוב השפות בהן נאלצתי לדבר בו-זמנית.

תוך כדי כניסה לאחד הכפרים יצאו לקראתי שני חיילים רוסיים. הם עצרו אותי וכשנוכחו לדעת שאני פולני, הזמינו אותי לעשן סיגריה. העישון היה אצלם למין טקס. החיילים קיבלו הקצבות של טבק, וגם יכלו למצוא טבק בבתיים נטושים, אך לא היה להם ניר לגלילת סיגריות. לכן השתמשו לכך בניר עיתון, שגם אותו קשה היה להשיג. לכן השאלה הראשונה הייתה - "יש לך ניר? אז נעשן". עניתי כי אינני מעשן. הדבר הוריד כנראה את רמת גבריותי בעיני החייל, כי הוא הצטחק ושאל בלעג "כך? אז בוודאי גם אינך שותה?" הכוונה הייתה כמובן לשתיה חריפה. שוב עניתי, כי אני שותה ברצון, אילו רק היה לי מה. וכך הוזמנתי לבית בו החיילים האלה היו מוצבים.

היו אלה ארבעה חיילים עם סמל, שהתארגנו בבית קיצוני בכפר ומצאו גם אשה גרמניה, אשר בישלה להם וכנראה גם שכבה עם אחד או שניים מהם. נשארתי אצלם עד למחרת בבוקר. כששמעו כי אני וארשאי סיפרו שהיו בווארשה ושהיא הרוסה מאד. במשך כל היום שתינו ואכלנו בליני - כעין בצקיות שהגרמניה הכינה בכמויות גדולות. בפגישות דרך הקודמות עם הרוסים ידעתי להיזהר בשתיה - הם נהגו לשתות כהל נקי ומים בנפרד. הסברתי שאני לא רגיל לכך והם ויתרו והסכימו שאמהל את הכהל במים. להשיג כהל לא הייתה בעיה. בקצה השני של הכפר עמדה מבשלת כהל שדודיה היו חלאים, ומדי פעם אחד מהם הלך למלא מימיה, ישר מדוד המבשלה. היום עבר כולו בשתיה, אכילה וסיפורי מלחמה שלהם. לקראת ערב הייתי כבר מטושטש לגמרי מהשתיה

ונרדמתי חזק. למחרת בבוקר הסמל הזמין אותי שוב לכוס וודקה ובליני, אך אני סירבתי לשתות. הסברתי שעלי להמשיך בדרכי. יצאנו ביחד לכביש בו התחילו כבר לנסוע שוב עגלות של הפולנים החוזרים מזרחה. רציתי להצטרף לאחת מהן אבל הסמל סְרִיזָה אמר לי להמתין בצד עם התרמיל שלי. הוא יצא לכביש, התחיל לעצור את העגלות והסתכל לכל אחת פנימה, ואחר-כך אמר להן להמשיך. לא הבנתי מדוע הוא עושה זאת. כך לעגלה אחת, שניה, שלישית, ואני כבר התחלתי להתעצבן מחוסר סבלנות. והנה באחת העגלות סְרִיזָה קרא לי: "כאן אתה נוסע - יש לך כאן בחורה יפה". נפרדנו בלבביות ועליתי על עגלה של משפחה מדרום פולין, איתם המשכתי כשלושה ימים.

מהמשפחה הפולנית נפרדתי כאשר עברנו ליד תחנת הרכבת, שממנה קיווית להגיע לווארשה. תחנת הרכבת נראתה נטושה. כשניגשתי לפסים הופיע פקיד בכובע רכבתן. חשבתי תחילה שזה גרמני, אך הוא דיבר רוסית. הרוסים הספיקו כבר להתארגן יפה באזור. לשאלתי אמר כי בעוד כמחצית שעה תעבור כאן רכבת בכיוון מזרחה. היא לא תעצור, אך תאיט בעברה בתחנה ואוכל לקפוץ עליה. ואמנם אחרי שהמתנתי זמן מה הגיעה רכבת נוסעים ולא הייתה לי בעיה לעלות על אחד הקרונות - כעובד רכבות ותיק הייתי מנוסה בעליה על הקרון בתנועה. בתוך הקרון ראיתי חיילים רוסיים. נעמדתי על הפלטפורמה, כי לא ידעתי איך יקבלו אותי אם אכנס פנימה, אך כעבור כרבע שעה הרגישו כנראה בנוכחותי ואחד החיילים הזמין אותי לתא שלהם. תוך כדי שיחה הסתבר לי כי זו רכבת סניטרית, אשר מובילה חיילים

פצועים, בחלקם יותר קשה, ברובם קל. בתא בו הייתי לא ראיתי נפגעים במיוחד. יתכן והיו שם בעלי פציעות קלות או סתם משתמטים. הם קיבלו אותי יפה מאד, האכילו בסנדוויצ'ים והשקו בתה. אלכהול היה אסור, הסבירו, ואף לא העיזו להבריח אותו. תוך כדי שיחה ביניהם הזכירו מדי פעם את "יִבְרִיסקִי וְאֶגוֹן" - קרון היהודים. לא הבנתי למה הכוונה ושאלתי. זה קרון הרופאים - הסבירו. לא שאלתי על פירוט או הסבר נוסף. נזכרתי בדבר לאחרונה, כשעברתי בבית חולים בצפת בסמוך לחדר הרופאים, שממנו בקעה שיחה ערה בערבית. כנראה מקצוע הרפואה יפה במיוחד למיעוטים לאומיים.

נפרדתי מהרכבת הסניטרית כשעצרה באחת הערים הגדולות יותר על הגבול הקודם של גרמניה ופולין. שם הזדמן לי לעלות על רכבת יותר סדירה, אזרחית, שכיוונה היה וארשה. הרכבת הייתה מלאה בפולנים שכמוני חזרו מעבודה בגרמניה. אמנם המלחמה עדיין נמשכה והרוסים טרם הגיעו לברלין, אבל פולנים רבים ממזרח גרמניה השתחררו וזרמו בהמוניהם הביתה.

הנסיעה הפעם הייתה איטית יותר ופחות רצופה. עצרנו בתחנות רבות, לעתים לרבע שעה, לעתים אף לשעה ויותר. בתחנות אפשר היה לקבל סנדוויצ'ים ושתייה חמה תמורת פרוטות. הנסיעה עצמה הייתה כנראה בחינם, בכל אופן לא ראיתי כל כרטיסן או מבקר.

באחת התחנות ירדתי, עם עוד כמה פולנים, בכדי לשתות תה. הקיוסק היה במרחק כמה עשרות מטרים מהמסילה. כאשר חזרנו כעבור חמש דקות המסילה הייתה ריקה - הרכבת ברחה לנו, כשהתרמיל שלי עם כל החפצים בורח איתה.